

Hrvatsko zagorje, Jasenovac, Kordun i Banija – primjeri upotrebe novih metoda istraživanja hrvatske povijesti

U radu se nastoji utvrditi koliko je korisna tzv. usmena povijest u istraživanju lokalne i svjetske povijesti. Autor analizira tri načina upotrebe usmene povijesti. Prvi dio obuhvaća metodologiju istraživanja lokalne povijesti (Drugi svjetski rat) Hrvatskog zagorja, današnje Krapinsko-zagorske županije, kroz razgovore s domicilnim stanovništvom. Drugi se dio odnosi na istraživanje života logoraša u koncentracionim logorima Jasenovac i Stara Gradiška, a treći se dio odnosi na metodu prikupljanja podataka o vjerskom životu, crkvama i legendama te topografiji na području Banije i Korduna.

Uvod

Prošlost predstavljamo kao priču i prošlost uglavnom rekonstruiramo na osnovi priča. Istraživanje povijesti jest znanstvena djelatnost, ali je ona jasno povezana s pričom, odnosno pripovijedanjem. Jedan od prvih istraživača koji su počeli ukazivati na problem povezanosti povijesti i pripovijedanja bio je Hayden White, američki filozof.¹ White je povjesničarsku znanost razotkrio uglavnom kao poetičku djelatnost, kao djelatnost koja se temelji na priči i prepričavanju te joj je oduzeo znanstveni karakter. Istovremeno je razgraničio svoju teoriju s jedne, a historiografiju s druge strane. Zapažanje da historija nije istovjetna s književnosti i filozofijom, ali da nije ni posve odvojena od njihovih diskursa, otkrilo je put istraživanju pripovijedanja kao povjesničareva izvora. Povjesničari su donedavno zazirali od elemenata fikcije u opisu povijesnih svjetova te su inzistirali na razlikovanju fikcije i činjenica, ali onedavno su se pojavili moderniji i kreativniji pristupi povijesnoj znanosti, gdje se povjesničari pitaju zašto se nešto dogodilo, a ne samo kako se dogodilo. Prema Whiteu prave historije nema ukoliko nije prisutna i filozofija historije. Otvaranje struke povijesti prema suvremenim narativnim oblicima omogućilo je povjesničarima da pišu vlastitim stilom. Dominic LaCapra,

¹ WHITE 2003, 33-54; WHITE 2004, 621-635. O Whiteovim tezama se već oko dvadeset godina vodi žustra debata. O tome vidi više u GROSS 2001, 334-338.

kao i White, ističe da su dokumenti samo tekst koji nadopunjuje realnost.² Realnost su narativni izvori, tj. proživljena povijest. Povjesničari, prema LaCapri, nastoje nadići fikciju i historiografsku maštu koje se javljaju u književnim tekstovima, u našem slučaju u sjećanjima preživjelih sudionika događaja. LaCapra također kritizira povjesničarsku hijerarhiju po kojoj su dokumenti prvoklasan izvor, a naracija tek izvor druge klase. Nužno je uspoređivati i dokumente i naraciju. LaCapra smatra da je arhiv fetiš, tj. zamjena za izgubljeni objekt, tj. za stvarnost koja je uvijek već izgubljena za povjesničare. Ali, na primjer, upravo tragični događaji koji su se odigrali na području Hrvatskog zagorja u Drugome svjetskom ratu mogu biti sagledani s više strana. Tako jedan pripovjedni prikaz može biti neki skup događaja u formi i značenju neke tragične priče, dok drugi prikaz može biti isti događaj, s jednakom uvjerljivošću i bez ikakva nasilja prema činjeničnu stanju, opisujući ga kao farsu. U tradicionalnom povijesnom prikazu pretpostavlja se da postoji krucijalna razlika između interpretacije činjenica i priče ispričane o tim činjenicama. Interpretaciju činjenica u ovom slučaju predstavljaju svjedoci koji su, prema tradicionalnoj povijesti, samo komentatori povijesno uvriježenih činjenica, tj. priče ispričane o tim činjenicama. Jasno je da svaki od svjedoka predstavlja povijesnu priču kao doslovan prikaz stvarnih događaja, a povjesničar je ovdje da je, uspoređujući je s originalnim dokumentima, kritizira kao lažnu ili istinitu. Lijep primjer nam je Marijan Karabin, koji se prisjeća pokolja u Gornjoj Stubici, gdje je izgubio brata, posredstvom priče vlastite majke i oca³. Stradanje stanovništva u Gornjoj Stubici prikazuju kao tragičnu priču i svjedoci koji su davali iskaze neposredno nakon Drugoga svjetskog rata jugoslavenskim istražnim organima. S druge strane, dio svjedoka, koji su davali iskaze 2006. godine, kao i originalni ustaški dokumenti, priču prikazuju kao odmazdu za partizanska ubojstva i čitav događaj doživljavaju kroz prizmu partizanske krivnje za ustaške pokolje imenujući kao krivce partizane, a ne direktne ubojice – ustaše, koji su, prema njihovu iskazu, bili samo pravedni osvetnici jer su bili isprovocirani.⁴ Iz svega je jasno koliko ljudski faktor može iskriviti povijest.

U Hrvatskoj je dosad vrlo malo znanstvenika prihvatilo takav način istraživanja.⁵ Sociologija i etnologija dvije su znanosti koje najčešće u metodi pripovijedanja surađuju s poviješću. Istraživanje metodom usmene povijesti sadrži dobro poznate

² LACAPRA 2003, 63-81; LACAPRA 1994.

³ KARABIN 2006.

⁴ Iskaz: *Miroslav Sviben*, r. 1927, Pasanska Gorica, (Gornja Stubica); *Mato Herceg*, r. 1926, Hum Stubički, (Gornja Stubica); *Stjepan Lukec*, r. 1922, Dubovec, (Gornja Stubica).

⁵ U Hrvatskoj se usmenom poviješću dosada ponajviše bavila Suzana Leček. Vidi njezine radove: LEČEK 1999, 231-246; LEČEK 2000, 25-47; LEČEK 2001, 149-154 i LEČEK 2003. Osim njezinih radova treba spomenuti i radove politologa Mirjane Cupek Hamill (CUPEK HAMILL 2002, 219-226) i povjesničara Darka Dukovskog (DUKOVSKI 2001, 155-162 i 199-200).

slabosti: nepouzdanost sjećanja (posebno ukoliko je riječ o povijesnim događajima), subjektivnost (svjesna ili nesvjesna), prilagođavanje onome što ispitivač očekuje ili onome što je danas uvriježeno mišljenje ili pak svjedokovo naknadno sjećanje. Unatoč tomu, vrijednost usmene povijesti je neizmjerana i neosporna: jedini je izvor za neka pitanja iz prošlosti, ne samo mentaliteta, nego i ona koja se naizgled mogu dobiti iz drugih izvora, što samo potvrđuje staro načelo da je nužno svaki podatak provjeriti iz što više izvora. Tako je moje iskustvo potvrdilo da dokumenti koji su nastajali za vrijeme Drugoga svjetskog rata bili ili partizanske ili ustaške provenijencije, mogu biti vjerodostojni, ali daju samo jednu stranu istine, dok svjedoci daju iskaze koji nadopunjavaju dokumente dodajući im subjektivnost proživljenog događaja.⁶

Usmena je povijest stoga nezaobilazan izvor za povijest dvadesetog stoljeća. Ona popunjava praznine koje arhivsko gradivo, dakako, ne može popuniti, posebno pri istraživanju prošlosti malih ljudi za koje su pisana svjedočanstva vrlo rijetka. U svakom životu skriva se mnogo više za suvremenost važne prošlosti negoli to pojedinac može shvatiti. Zadaća svakog povjesničara je uzdignuti do svijesti činjenicu da se u povijesti svakog života krije i svjetska povijest. Količegod zvučalo prenategnuto, činjenica jest da povijest svih ljudi čini i političku svjetsku povijest, a da ne govorimo povijest svakidašnjice. Historijska znanost koju dosad poznajemo poglavito je politička povijest temeljnih društvenih struktura i njezinih izvora društvene moći bez obzira je li riječ o nacionalnoj ili o svjetskoj povijesti. To je klasična događajnica, prepuna velikih imena i događaja koji su stvarali povijest. Međutim, ova nas povijest uvijek ostavlja na površini razvoja civilizacije. Sve izvan toga povijest je subkulture koja navodno nije imala utjecaja na događajnicu.

Istraživanje metodom „usmene povijesti“ u Hrvatskom zagorju

Cilj rada koji se oslanja na usmenu povijest jest taj da se (uz arhivsko gradivo, novinske članke i dostupnu literaturu) metodom usmene povijesti (intervjui ili ankete s točno definiranim pitanjima koja se provode na određenom ciljanom socijalnom uzorku stanovništva) prikupe one elementi koji se ne mogu dobiti analizom arhivskih spisa. Prava vrijednost metode usmene povijesti leži upravo u tome da u sintezi s ostalim metodama povijesne znanosti, odnosno s rezultatima arhivskog istraživanja, pojedinačnu pripovijest jednog svjedoka učini općom. Cilj je da u razgovoru ili metodama pisanih biografija, sa živim svjedokom pokušamo što više saznati o intelektualnom, mentalnom, kulturnom sklopu sugovornika ili ispitanika u isječku njegova života (Drugi svjetski rat), probuđujući u njemu živa sjećanja.

⁶ GOLDSTEIN 1980.

Prihvativši ovu metodu oralne povijesti obavio sam više od pedeset razgovora s pripadnicima generacije rođene od 1913. do 1943. godine, zahvativši cjelokupan teritorij Hrvatskog zagorja (Krapinsko-zagorske županije).⁷ Morao sam pritom kreirati jasna pitanja i postaviti ih u logičan sklop. Pri ispitivanju susreo sam se s brojnim problemima, poput problema konciznosti, jezika (kajkavski govori Hrvatskog zagorja često se razlikuju od mjesta do mjesta), selekcije pitanja i odgovora, nepovjerljivosti ispitanika, nedozvoljavanja davanja podataka imena i prezimena. Isto tako, moj je izbor kazivača bio slučajan, pa je činjenica da se svjedoci izrazito razlikuju po kvaliteti sjećanja, mogućnosti izražavanja i nastojanju da se prikažu u što boljem svjetlu ili prešute neugodne događaje, tj. događaje koji nisu trenutačno društveno povoljni (npr. zašto je srušena crkva u Mihovljanu). Osim toga, vrlo je teško bilo razlikovati kadikad javno ili kolektivno i osobno sjećanje pojedinih ispitanika. Društveno sjećanje je pokatkada izuzetno važno za održavanje pojedine političke grupe (kao što su na primjer pripadnici domobranske vojske, vrazlje divizije ili partizanske vojske) ili socijalne grupe (sela poput Laza, Cerja Jesenjanskog, Petrovskog, Gornje Stubice ili Mihovljana gdje svi prijelomne događaje pamte na sličan način [ali nikako ne na isti način!]). Velik problem za ispitivača jest financijsko-etička komponenta. Naime, vrlo su često pojedinci udaljeni i po više kilometara od asfaltiranih putova, pa je dolazak k njima bio iscrpljujući. Što se etičke komponente tiče, zalaženje u intiman život pojedinaca ponekad je vrlo neugodna okolnost, a još je neugodnije kada se od pojedinaca traži dozvola za objavljivanje tih podataka. Doduše, ispitivati političku prošlost nekog kraja, odnosno konkretan događaj koji ga je obilježio, znatno je ugodnije i lakše jer ispitanici najčešće nisu opterećeni pritom intimnijim pitanjima koja im obično postavljaju povjesničari-etnolozi (npr. o bračnom životu, o djeci, smrti najbližih i sl.).

⁷ Iskaz: Terezija Čvek (r. Gabud), r. 1930, Laz Bistrički (Marija Bistrica); Nikola Knezić, r. 1931, Lepa Ves (Donja Stubica); Dragutin Gorupić, r. 1928, Gornja Plemenščina (Pregrada); Vincencij Staroveški, r. 1931, Bratkovec (Zagorska Sela); Stjepan Lukec, r. 1922, Dubovec (Gornja Stubica); Marija Hubej, r. 1929, Vrhi Vinagorski (Pregrada); Alojz Glogač, r. 1920, Brezje (Gornja Stubica); Mato Herceg, r. 1926, Hum Stubički (Gornja Stubica); Alojz Jakopec, r. 1927, Selnica (Marija Bistrica); Ana Špoljar (r. Vrtarić), r. 1930, Sušobreg (Konjščina); Josip Drakšić, r. 1925, Sušobreg (Konjščina); Milan Zgorelec, r. 1938, Zagorska Sela; Štefica Draganić (r. Artić), r. 1921, Gornje Jesenje (Jesenje); Milka Pek (r. Draganić), r. 1927, Cerje Jesenjansko (Jesenje); Ana Hlupić, r. 1930, Mala Gora (Desinić); Barbara Čvek, (r. Buc), r. 1925, Laz Bistrički (Marija Bistrica); Katarina Ciković, (r. Čukelj), r. 1922, Laz Bistrički (Marija Bistrica); Olga Hršak, (r. Presečki), r. 1936, Petrovsko; Milica Presečki, (r. Kunštek), r. 1921, Petrovsko; Miroslav Sviben, r. 1927, Pasanska Gorica (Gornja Stubica); Stjepan Lukec, r. 1922, Dubovec (Gornja Stubica); Ruda Slivar, r. 1924, Slani Potok (Gornja Stubica); Branko Vučković, r. 1930, Mihovljan; Dragutin Ljubek, r. 1942, Mihovljan; Franjo Hublin, r. 1924, Hrašćina; Barbara Brcko (r. Zorko), r. 1934, Kraljev Vrh (Jakovlje); Dragica Jagečić, (r. Lončar), r. 1921, Mokrice (Oroslavlje); Zvonimir Čoh, r. 1941, Prišlin (Hum na Sutli); Barbara Kukulja (r. Babić), r. 1926, Globočec (Marija Bistrica); Vladimir Hrčić, r. 1930, Donja Stubica; Vjera Horvatić (r. Gajski), r. 1927, Stubičke Toplice.

Ispitivanja su izvršena u ukupno 17 zagorskih općina, a ispitano je sveukupno pedeset i jedna osoba. Od toga su dvadeset i šest muškarci i dvadeset i pet žene. Ponekad su u jednom domaćinstvu dvije osobe davale iskaz (suprug i supruga). Najstariji ispitanik imao je u trenutku ispitivanja devedeset i tri godine, a najmlađa je ispitanica imala šezdeset i tri godine. Ispitanici su namjerno birani iz različitih zagorskih općina zato da bi njihovi iskazi bili što različitiji. Postojao je univerzalan obrazac pitanja, ali su se osim tih pitanja postavljala i pitanja koja su vezana za pojedine događaje u određenom kraju.

Osnovna su pitanja bila:

1. Ime i prezime, djevojačko prezime (za žene), godina i mjesto rođenja
2. Brojno stanje obitelji prije Drugog svjetskog rata
3. Politička orijentacija obitelji prije Drugog svjetskog rata
4. Zanimanje oca i zanimanje majke
5. Sjećanja na prvi dan rata
6. Povlačenje Jugoslavenske kraljevske vojske kroz Hrvatsko zagorje
7. Kako ste doživjeli ulazak Nijemaca u Hrvatsko zagorje?
8. Židovi, Srbi, Romi na području najbliže okolice (njihova sudbina)
9. Kada ste prvi put vidjeli ustaše, a kada partizane?
10. Držanje lokalnog svećenika (župnika) za vrijeme Drugog svjetskog rata?
11. Socijalni status obitelji za vrijeme rata
12. Odlazak/neodlazak (dezertiranje) u rat (razlozi, koja vojska)
13. Život u partizanskoj/domobranskoj/ustaškoj vojsci
14. Dolazak partizana (tzv. preokret) 1945. godine i povlačenje ustaša, domobrana i Nijemaca prema Bleiburgu
15. Situacija nakon rata – partizanska vlast
16. Križarske skupine u okolici
17. Koji Vam je bio najupečatljiviji događaj iz Drugog svjetskog rata?

Osim ovih osnovnih pitanja postavljao sam i pitanja prilagođena pojedinim krajevima i osobama, pa sam tako na području Gornje Stubice ispitivao o pokolju u Gornjoj Stubici 1944., o pokolju obitelji Slivar nakon 1945. godine..., svjedoke koji su živjeli uz granicu s Trećim Reichom ispitivao sam o graničnim odnosima, o prelasku granice, švercu..., u općinama Jesenje, Petrovsko, Jakovlje i Marija Bistrica ispitivao sam o pokoljima i paljevinama koje su zbile 1943. i 1944. godine, na području Mihovljana o rušenju katoličke crkve za vrijeme rata, a na području Desinića o pokolju domobrana i ustaša nakon Drugog svjetskog rata. Interesantno je da su muškarci uvijek radije pristajali na razgovor i da su se žene ponekad naknadno priključivale njima. Pridobivanje povjerenja ponekad je bilo izuzetno teško. U jednom slučaju nisam uspio ni doznati ime sugovornika, pa ovoga svjedoka, koji mi je kazao zanimljive podatke, nisam niti uvrstio u istraživanja. Svjedoke sam susretao na raznim mjestima. Najčešće sam ih obilazio u

njihovim domovima. Vrlo često pojedinci nisu imali vremena za razgovor ili su razgovor obavljali uz seljačke poslove. Bivši partizani su mnogo lakše pristajali na razgovore od bivših pripadnika ustaške vojnice i Vražje divizije. Što se tiče domobrana i dezertera, kod njih je razgovorljivost ovisila o naravi. Najpotpuniji iskaz dala mi je jedna žena, a ženski su iskazi redovito bili kvalitetniji od muških. Žene su bile manje zainteresirane za sudjelovanje u politici te su u vrijeme rata uglavnom boravile u svojim rodnim mjestima, dok su muškarci bili vrlo često izvan Hrvatskog zagorja, pa su njihovi iskazi pokatkad bili siromašniji od ženskih. Kvalitetni su i iskazi osoba koje su bile maloljetne za vrijeme Drugog svjetskog rata. Tako su mi dva muškarca iz općine Zagorska Sela dali izvanredne opise socijalne i ekonomske situacije na području svojeg kraja u vremenu od 1941. do 1945. godine. Doduše, ti su svjedoci pripadali mlađoj generaciji te su samim time bili i pristupačniji za razgovor. Najkompliciraniji za razgovor su bili pripadnici ustaških i njemačkih jedinica. Bili su ustrašeni, nepovjerljivi, nesigurni u ono što su mislili da ispitivač želi čuti, zatvoreni, a vrlo često i potpuno nepristupačni za pojedine teme. Partizani su, za razliku od njih, vrlo često bili jako razgovorljivi, pa su čak stvarali mitove od vlastitih pobjeda.

Nakon razgovora slijedi uspoređivanje iskaza s originalnim dokumentima. Većina dokumenata koji se tiču Hrvatskog zagorja potječu upravo iz Hrvatskog državnog arhiva, Državnog arhiva Zagreb i Arhivskog sabirnog centra Krapina. Arhivski materijali su vrlo često i objavljeni u pojedinim publikacijama, a vrlo su vrijedna i objavljena sjećanja pojedinaca koja su, nažalost, gotovo uvijek ideološki obojena. I arhivsku građu treba, baš kao i svjedočenja, uzimati s rezervom. Vrlo se često događa da su dokumenti pisani tendenciozno, tj. tako da prikažu samo jednu stranu priče. Isto tako, izvještaji pojedinih kotarskih oblasti, koji su pisani objektivno, bez ikakvih tendencioznih namjera, često su suhoparni administrativni izvještaji koji „bez mesa“ nabrajaju samo poginule ili poubijane ljude i tijekom događaja s vremenskom točnošću. Iskazi svjedoka pomažu da događaji navedeni u dokumentima postanu stvarni, ljudski, jasniji i izražajniji, a isto tako da ih mi povjesničari, udaljeni rođenjem nekoliko desetljeća od zbivanja, shvatimo u njihovoj srži jer oni ostavljaju i na današnje generacije duboko znamenje.

Primjer video snimanja sjećanja logoraša na logore Jasenovac i Stara Gradiška

I.N. D., broj kasete: 2, Bosanska Gradiška (BiH), Rom, Stara Gradiška, Jasenovac

Sadržaj: predstavljanje, o vjeri i prelasku na islam, o bratu koji odlazi na rad u Njemačku, o uhićenju, o predavanju ustašama, o dolasku u Staru Gradišku i odlasku za Jasenovac, o odluci za odlazak u Jastrebarsko, o likvidaciji romske djece, o partizanima, o skupljanju Roma za logor, čekanje kod šume Velika

Mlaka, smještaj i rad u Jasenovcu, popisi ubijenih u Mokricama i iz još četiri romska naselja, popisi ubijenih ljudi te poruka.

2.A. F., broj kasete: 2, Staro Čiče kod Velike Gorice (Hrvatska), Židov, Jasenovac

Sadržaj: predstavljanje, obitelj, kako je došao u logor, dolazak u Jasenovac i određenje po strukama, dan u Jasenovcu, higijenski uvjeti, bolesti, prijateljstva u logoru, likvidacije, kako je izašao iz logora, opis bijega, likvidacija žena, spas u šumi, skupni bjegovi, snalaženje u šumi, sjećanje na ljude koji su ga spasili, dolazak partizana, susret s bratom, o braći u Auschwitzu, lančara, ženski i muški dio logora, odnos ustaša prema zatočenicima, brojevi u logoru, odnosi muškog i ženskog dijela logora, hrana, hladnoća i zima.

3.S., broj kasete: 2, Prijedor (BiH), Musliman

Sadržaj: predstavljanje, mladost, o obitelji, upoznavanje Dragice (buduće žene), uhićenje u Daruvaru, zatvor i ratni sud, mučenja, o Dragici i braći, o Dragici u logoru, o hrani u zatvoru, Židovi u Prijedoru, o silovanju (?) Dragice u logoru, zamjena kojom je Dragica izašla iz logora, o pobačaju, o hrani u logoru, o strahovima u logoru, o obitelji, o majci i ocu, o zatvoru u Daruvaru, o dokumentu o pomilovanju iz zatvora. Napomena: Kasete nije upotrebljiva jer svjedok nije bio u logoru.

4.I. P., broj kasete: 2, Zagreb (Hrvatska), Hrvat, Jasenovac

Sadržaj: predstavljanje i mladost, komunistička partija, početak rata, škola i rat, majka-ljevičarka, odnos Palčeca prema Bogu, partizani i socijalizam, dogovori za ilegalne sastanke, bijeg majke u partizane, zatvor, tko ga je odao, odlazak u logor, transport, smještaj, samica, o Ciganima u logoru Jasenovac, o boljem režimu u logoru, o rasporedu u mlinu, o varanju na uzimanju hrane u logoru, o švercu hranom u logoru, o rasporedu u logoru, kako je izašao iz samice, o seksu u logoru, o Emeriku Blumu i bivanju u električnoj centrali, o pokušaju dizanja ustanka u logoru, o pomoći za puštanje iz logora, priča o kutiji cigareta, priča o Draganu Rolleru i Jugu, dolazak u Zagreb i susret s Luburićem, o strahovima nakon rata, o dolasku na oslobođeni teritorij, o strahu u ratu, o nastupu, o batinanju, dokument o puštanju iz logora, o Miladi Palčec.

5.J. A., broj kasete: 3, Sarajevo (BiH), Židov, Jasenovac, Stara Gradiška

Sadržaj: predstavljanje, hobiji, vjera, o obitelji, o odnosu prema Židovima, o Hitleru i nacizmu, o odnosu Kraljevine Jugoslavije prema nacizmu, promjene u

životu, dolazak okupacije, nastavak rada, o nalogu da se otpusti sve nearijevice, obitelj se priprema za deportaciju, o deportaciji za Krušćicu kod Travnika, o stvarima koje je nosio sa sobom, o teroru na putu, o znakovima koje su Židovi nosili, o dolasku u Jasenovac, o odlasku na nasip i radu na Strugu, o odlasku u logor III Ciglana, o zanatu koji je tamo obavljao (automehaničar), o transportima i ubijenim ljudima, o ubojstvu nekog Židova, o Staroj Gradišci, o tome što su radili logoraši u Jasenovcu, o odnosu mještana Jasenovca prema logorašima, o odjeći u logoru, o tome kako se rješavalo ušiju, o djedu koji se skrivao u bolnici i o komisiji koja je došla u logor, o mučilištima u Gradišci i hotelu Gagro, o likvidacijama u Kuli, o transportu iz Stare Gradiške u Jasenovac, o bratu, o dolasku u Jasenovac, o likvidaciji na Gradini, o smrti oca, o grupi mehaničara, o bijegu L. Đakovića, o silovanjima u logoru, o grobarima, o tome kako su ustaše ubijale, o Romima u logoru, o braći Svjetličić, o nedjelji u logoru, o pokretu otpora u logoru, o ustaškim kažnjenicima koji su bili u logoru, o bijegu Jakova Atijasa, o tome kako je bio u partizanima pod sumnjom, o psihičkim problemima, o ustašicama u logoru, o vjerskim običajima u Gradišci, o osjećaju krivnje zbog Svjetličića, o paljenju ljudi u Ciglani, o obitelji, o odgoju vlastitog sina, o majci i ocu. Na kraju su još i fotografije.

6.A. G., broj kasete: 3, Garešnica (Hrvatska), Hrvatica, Stara Gradiška, Jasenovac

Sadržaj: predstavljanje, obitelj, uhićenje, Stara Gradiška, odvajanje od muža, hrana, paketi, liječnik, bolesni, kontakt s mužem u logoru, crkva u Staroj Gradišci, transport muža za Jasenovac, priča o svećeniku koji je odbio pomoći gospođi Gidaković, bolesti koje je imala u logoru, radni dan u Gradišci, higijena, odjeća, o sirotinji iz Banja Luke koje su ustaše pobili, ubojstvo partizanke, Lepoglava, tifus koji je preboljela, priča o kumu koji je bio ustaša, dolazak partizana u Galdovo, o gladi, o odnosima među ljudima, o rađanju u logoru, o teti Ljubi Vrhovac, o prostitutki u Kuli koju su pojeli štakori, priča o pozivu u kancelariju, prijateljstva u logoru, seksualno iskorištavanje u logoru, Dinko Šakić i Nada Šakić, o glazbi u logoru, o nadi u logoru, o prijateljici Bubi Jančić. Na kraju su prikazane i fotografije.

7.M. C., broj kasete: 3, Pakrac (Hrvatska), Srpkinja, Stara Gradiška, Jasenovac

Sadržaj: predstavljanje i obitelj te mladost, škola, prijatelji, primanje u SKOJ, vjeroispovijest i nacionalnost, o običajima, odnos prema komunizmu i o ocu, o tome kako se obitelj spasila bijegom u Srbiju 1941. i kako Mara nije željela bježati, o sebi u Zagrebu, o narodnoj pomoći od koje je živjela, o upisu na fakultet, o uhićenju, o tome kako je bila u zatvoru, priča o ustaši koji je pomogao Meri Radović, priča o Ljubi Milošu koji je bio zatvoren na Savskoj cesti radi akcije

Crkveni Bok, odlazak u logor, o Hrvatskom ženskom logoru, o Bubi Jančić, o Maji Buždon, o tome kako ju je ustašica uhvatila na spavanju, o sanitarnim i općim uvjetima u logoru, o hrani, o liječnicima i bolestima, odlazak žena u Jasenovac na rad, dolazak u Jasenovac, smještaj u barakama, o radu na poljima, o odlasku u bolnicu, povratak u Gradišku, priča o skeli i krađi šećera, krađa kukuruza iz skladišta, o kuhanju u Jasenovcu, Ljubo Miloš, menstruacije kod žena u logoru, o prostituciji u logoru, o tifusu i deportaciji, o likvidacijama u logoru, o Filipovićima, o komunikaciji muški-ženski dio logora, o Židovima u Gradišci i Romima, o Židovima u Jasenovcu, o tome kako se skrivala među leševima, o zatvoreničkom osoblju, o Maji Buždon, o izlasku iz logora i Pisarovini, o informbirou i odlasku u novi logor (Ramski rit i Goli otok), o pisanju pjesama u logoru i njihovu čitanju.

8.M. P., broj kasete: 3, Osijek (Hrvatska), Hrvatica, Stara Gradiška

Sadržaj: predstavljanje i obitelj (o djetinjstvu, školi, životu, zaposlenju i vjenčanju), dolazak nacizma, kontakt s borbom za radnička prava i klasu, o prvom suprugu, o prvom uhićenju i uhićenju Teodora Katića (prvog supruga), o spremanju oružja, o strijeljanju prvog supruga u Rakovu Potoku, razdoblje povezivanja s partizanima, o deportacijama Židova i ubojstvima, o uhićenju i logoru, o Franu Kurelcu koji ih je izdao (Miladu i Ivana Palčeca), o uvjetima smještaja i dolasku u logor, o transportima, o paketima, hrani, o ušima, o gradišćanskoj gripu, o zajednici, o radu u Mlaci, o Kuli, o teti Ljubi Vrhovac, o grupi roditelja, kako je izgledao dan u logoru, o crkvi i nedjeljama, o ambulanti, o dr. Periću i Konortiju, o zajednicama, o pekmezu koji su radili za ustaše, o rođenju malog Željka i pomoći Ljubice Filipović oko djeteta, o Željku i kumovima, o poštadi na radu, o brizi oko djece, o smrti djece, o kraju zajednice dojilja, o odlasku za Lepoglavu, o vezi muški-ženski logor, o nastupu i pretraživanju ćelija, o partizanima i oslobođenju Zagreba, o Tediju Draušnigu i njegovoj porodici, o traumama iz logora, o pjesmici koju su žene u logoru pjevale svojoj tek rođenoj djeci. Na kraju su fotografije i dopisnica kojom Milada Palčec javlja svojoj majci da je njezin mali Željko umro.

9.T. D., broj kasete: 2, Zagreb (Hrvatska), Hrvat, Stara Gradiška

Sadržaj: majčina dopisnica, odluka o upućivanju u logor, dačka knjižica, svjedodžba, bilježnica iz škole u Staroj Gradišci (priča o školi, priča o kruški u logoru, priča o lovcu, paketi, kosci na crtežu, cvijeće, majka i otac), vjerski život, dolazak Hitlera na vlast, brat i obitelj, uhićenje, transport za Staru Gradišku, dolazak u Staru Gradišku, sjećanja i dojmovi oko Kule, opis sobe, dizenterija, jedan dan u Staroj Gradišci, neuspjela krađa, nedjelje u logoru, odnosi među

ljudima, žene u ekonomskim zajednicama, kontakti žena i muškaraca, straža (ustaše Bosak i Runjaš), likvidacija tete Ljube, kapitulacija Italije, popravak pumpe za vodu, odlazak iz Jasenovca, transport, priča o Maji Buždon, predavanje susjedu na odgajanje i čuvanje u ustaškom duhu, govori o tome kako je bio opasan za NDH pa su ga sa šest godina zatvorili. Na kraju je poruka.

10.B. K., broj kasete: 1, Podkozarje (BiH), Srpkinja, Stara Gradiška te pomajka, Hrvatica, D. V. A.

Sadržaj: B. K. – predstavljanje, o sebi i Dijani Budisavljević, o Kamillu Broessleru, o tome kako su je nakon što je bila udomljena tražile i druge obitelji, o tome kako joj se sin razbolio pa ju je zainteresiralo vlastito porijeklo, o pravoj porodici, o akciji spašavanja djece, o odlasku u rodni kraj, o tome kako joj je pomajka pomogla da nađe svoje.

D. V. A. – predstavljanje, oglas o posvajanju djeteta, odlazak po dijete, o tome kako je dijete dobilo ime, o odlasku kući, o tome kako su je obukli, o reakciji muža, o bolesti djeteta, o odgoju u kršćanskom duhu, o odlasku u inozemstvo, o krađi djeteta.

11.Lj. J., broj kasete: 2, Sisak (Hrvatska), Hrvatica, Stara Gradiška

Sadržaj: predstavljanje, o obitelji, bratu, djetinjstvu i majci, o vjeri, o školovanju, o NDH, o braći koja su bila po zatvorima, o Nadi Dimić, o komunističkoj djelatnosti u Sisku, o skrivanju brata na tavanu, o širenju partije, o skupljanju Židova, Srba, uhićenju oca i majke, boravak na Trgu N i u Savskoj cesti, o radu u logoru, o higijenskim uvjetima, o međunarodnoj komisiji koja je došla u logor, o boravku u bolnici i oporavku, spašavanje iz logora, dan u logoru, pjesma ustašica, o Ankici Gidaković, o likvidaciji žena i djece, o crkvi i nedjeljama, o služenju mise u crkvi uz oružje. Na kraju se nalaze fotografije.

12.T. P., broj kasete: 2, Split (Hrvatska), Hrvat, Jasenovac

Sadržaj: predstavljanje, obitelj i škola, o sjemeništu, o školovanju u Zemunu, o vojsci, naklonjenost Komunističkoj partiji, pomaganje partiji novčano, o tome kako je uhićen, o zatvoru u Petrinjskoj, o zatvoru u Savskoj, dolazak u Jasenovac, dolazak, nastup, raspored za rad, opis logora, kretanje po logoru, o Anti Bakotiću, o ubijanjima, o strahu i gladi, o najgoroj uspomeni iz logora, o dva ubojstva koja je vidio, ubojstvo dječaka od 11/12 godina, o logorniku, o vodi za večeru, o higijenskim uvjetima, o bolestima, o likvidaciji žena i proboju, o izlasku iz logora, o dolasku u Zagreb, o postupku Nijemaca s logorašima, o dolasku u radni logor u Njemačku, o povratku iz Njemačke, o Židovima u logoru,

o strahu, o ljudima koji su išli iz logora u zadnjem transportu, o osjećajima u logoru, o životu poslije, poruka (svatko ima pravo na svoje političko mišljenje dok ne dođe u zločin). Na kraju se nalaze fotografije.

13.D. B.-M., broj kasete: 2, Žminj (Hrvatska), Hrvatica, Stara Gradiška

Sadržaj: predstavljanje, uhićenje, o prelaćivanju u zatvoru, dan u Staroj Gradišci, hrana u logoru, higijena, krađa, majke s djecom u logoru, komisija i logoraški broj, razmjena. Na kraju iskaza se nalaze fotografije.

14.N. K., broj kasete: 2, Miloševo Brdo, Bosanska Gradiška (BiH), Srpkinja, Stara Gradiška i Sisak

Sadržaj: predstavljanje, djetinjstvo, odvođenje u logor, Sisak, obitelj, sjećanje na kuću u Miloševu Brdu, otac, sjećanje na njihovo odvođenje, sjećanje na jelo i sestru, sjećanje na tetu Zoru, jabuke i batine, sjećanje na kola i na leševe na njima (među leševima ležala joj je i sestra), odvođenje djece iz logora u Mošćenicu kraj Petrinje, dolazak u kuću Prpić, strah, rad mještana za partizane, o majci koja je pokušala bježati iz logora Stara Gradiška, nezainteresiranost za vlastitu obitelj, o susretu s obitelji, odbijanje povratka u obitelj, opisuje svoje rodno selo, osjećaji pri dolasku u svoj rodni dom, upoznavanje obitelji, poruka, o Bari Jandričko. Na kraju je popis djece logoraša iz logora Sisak.

15.P. M.- P., broj kasete: 2, Zemun (Srbija), Hrvatica, Stara Gradiška

Sadržaj: predstavljanje, osnovna škola i rastavljeni roditelji, priča o literaturi, majci, bratu i sestri, fakultet u Beogradu, putovanje Zagreb–Beograd (kurirka), uhićena kao veza, osuđena na dvije godine, transport u Staru Gradišku, doček Ante Vrbana, Ružica Štajner-logornica, imenuje ljude koji su s njom u ćeliji, govori o poslovima koje je radila, govori o tifusu, o gradišćanskoj gripu, o ustašicama (Maja Buždon, Marija Pribanić), o ekonomskim zajednicama, o krađama, o vezi s muškim logorom, o posjetu Međunarodne organizacije Crvenog Križa Staroj Gradišci, o Bukiju Konortiju, odlazak u samicu zbog krađe krastavaca, crkva u Staroj Gradišci, priča o higijeni, o ubojstvima, odvajanje djece od majki, rađanje u logoru, Atifa Lipničević, Fatima Brkić, Hana Pavelić, Zlata Šegvić, o štakorima u logoru, o Kuli koja je značila smrt, o Nadi Dimić, Bukiju Konortiju, o Maji Buždon, o Anti Vrbanu, o Majstoroviću, o primitivnosti ustaša, o logorašicama koje su skupa bile, o novostima izvana, o Nijemcima u logoru Stara Gradiška, o masovnim transportima, o Srbima koji su likvidirani u logoru, o priredbama održanim u logoru Stara Gradiška, o zamjenama, o razmjeni u Pisarovini, o životu poslije logora.

16.Đ. K.-S., broj kasete: 3, Pakrac, Hrvatska, Čehinja, Stara Gradiška

Sadržaj: predstavljanje, roditelji, školovanje, hapšenje, otpremanje za Bjelovar, Zagreb, dolazak u Savsku, vlak za Okučane, transport za Staru Gradišku, hrana, dolazak u Staru Gradišku, odlazak u Kulu, teta Ljuba Vrhovac i popisivanje, o ujaku Jirotki koji je ubijen u Jasenovcu, o bratovoj smrti, o Rubenu Zorgeru i priča o špeku, o Židovima iz Pakraca, o Srbima iz Pakraca, odjeća, poljski rad u logoru, o sestrama Danjek iz Daruvara, o Tediju Draušnigu i njegovoj majci, o nedjelji u crkvi u Staroj Gradišci, o bolnici u logoru Stara Gradiška, o izlasku iz logora, o ustaši Nemetu, o okrutnostima u logoru, o sestrama Kapor i sumnja da su bile silovane, o djeci u logoru, o Kozarčanima, rad u logoru Stara Gradiška, o ustašicama, o Maji Buždon, o tome kako je Maja Buždon zabranila pisanje. Na kraju dolaze fotografije.

17.Š. K., broj kasete: 6, Stari Perkovci kraj Slavonskog Broda (Hrvatska), Hrvat, Stara Gradiška i Jasenovac

Sadržaj: predstavljanje, obitelj, škola, sjećanje na pljačku u selu, o majci i SKOJ-u, o uhićenju u Andrijevcima, o zatvoru u Tvrđi i mlaćenju u Osijeku, o susretu s majkom u Osijeku, o minama koje je skrivao, o Stjepanu Sekuliću-Jucku, o tome da je bio suđen na tri godine, o ustašama koji su ih dočekali u Jasenovcu, o tome kako su trebali završiti na Gradini, a ne u Gradišci, o K-nastambi, o kutiji u kojoj je bilo hrane, o tifusu i lijekovima, o ekonomiji, o ustaši koji mu je donio paket i nudio mu da ide iz logora u ustaše, o Kozaračkoj ofenzivi, o tome kako se varalo ustaše, o ćelijama smrti, o djeci u logoru, o brojevima i obilježavanju radi dolaska komisije Crvenog križa, o ubojstvu zbog zrna kukuruza, o djeci, o Majstoroviću, o pjevanju sevdalinki, o Bistrici i ekonomiji na Bistrici, o pokoljima oko Božića, o kapitulaciji Italije, o doktoru Bukiju Konortiju, o upali slijepog crijeva, o prvim zamjenama, o Ivici Sabljaku i radioaparatu, o Srbima koje su ubijali, o Stevi Tereziću kojeg je sakrio i tako mu spasio život, o pripremama za odlazak u Lepoglavu, o klanju guske, o nastupu i ustajanju ujutro, o doručku i hrani općenito, o Maji Buždon, o sodomiji, o Romima, o Lepoglavi, o Matiji Šegi iz Mostara i priča kako mu je Šego spasio život, o transportu logoraša iz Lepoglave za Jasenovac i bijegu iz tog transporta, o Đorđi Miliši, o Petru Nemetu (ustaša), o Mihovilu Pavleku Miškini, o ženama iz Đakova koje su prebačene u Staru Gradišku, o zgradi gdje su djeca ugušena plinom CO², o pokretu otpora u logoru, život nakon logora i u partizanima. Na kraju se nalaze i fotografije.

18.K. F. H., broj kasete: 4, *Bijeljina (BiH), Srpkinja, Stara Gradiška*

Sadržaj: predstavljanje, obitelj, materijalno stanje, politički život, školovanje, političko djelovanje braće i sestara, uspostava NDH, prvo uhićenje, brat u logoru, dolazak u logor Stara Gradiška, opis Kule, pretres i oduzimanje stvari pri ulasku u logor, ponašanje u logoru, susret s Luburićem u logoru Stara Gradiška, ekonomske zajednice, bolesti, o dr. Buki Konforti, ustaška bolnica, logornice, hrana u logoru, veza s muškim logorom, Mlaka – glad i rad, likvidacije Srpkinja i Židovki, djeca s Kozare, rođenje nećaka Zorana, sudbina ostalih sestara u logoru, likvidacije u Mlaci, Nijemci u logoru Stara Gradiška, razmjene logoraša, izlazak iz logora, djeca rođena u logoru, Jablanac, jesenske likvidacije logoraša nakon obavljenih sezonskih poslova.

* * *

Spomen-područje Jasenovac do 2006. godine snimilo je 18 iskaza logoraša. Svi su snimani po pravilima koja je propisao Muzej holokausta u Washingtonu (*United States Holocaust Memorial Museum*)

Od njih osamnaest, iskaz je dalo osam muškaraca i deset (jedanaest) žena. U jednom slučaju snimljene su dvije osobe (pomajka i dijete logoraš). Djece logoraša je četvero. Devetero snimljenih su Hrvati, četvero su Srbi, dva su Židova, jedan je Musliman, jedan Rom i jedna je osoba češke nacionalnosti. Najviše je osoba završilo u logoru jer ih je režim prepoznao kao stvarne ili možebitne političke protivnike, šestero ih je završilo zbog rasne politike NDH, a jedna je osoba tijekom snimanja izjavila da zapravo nije bila u logoru, već da joj se partner nalazio u logoru. Dvanaest iskaza koje su dali bivši logoraši u potpunosti su jasni i korisni te su pojedini veći dijelovi montirani na filmove koji se prikazuju u Spomen-području Jasenovac. Tri iskaza su samo djelomično korisni zbog kratkoće odgovora, starosti ispitanika ili nejasnih sjećanja iz logorskog perioda. Tri iskaza su u potpunosti neupotrebljiva. Dva od ta tri su neupotrebljiva zbog nesuvislih odgovora i izbjegavanja davanja odgovora, a jedan je neupotrebljiv jer osoba nije boravila u logoru. Najstariji ispitanici imaju oko devedeset godina, a najmlađi oko šezdeset i pet. Najkraći iskaz traje svega petnaest minuta, a najduži oko šest sati. Ispitanici potječu s područja Dalmacije (1), Istre (1), Zagreba i zagrebačkog područja (3), Slavonije (4), Bosne i Hercegovine (6), Siska i okolice (2) i Srijema (1). Najduži boravak ispitivanih logoraša i logorašica u logorima bio je četiri godine, a najkraći je bio oko tri mjeseca. Pitanja koja su postavljana bivšim logorašima odnose se na njihovo podrijetlo, obitelj, život prije rata, o dolasku Hitlera na vlast, o stvaranju NDH, o ustaškoj političkoj djelatnosti prije rata, o razlozima uhićenja i o trenutku uhićenja, o deportaciji u logor, o postupanju s njima tijekom odvođenja, o dolasku u logor, o smještaju u logoru, o hrani u logoru, o radu, o odnosu ustaša

prema njima, o ustašama/ustašicama, o higijenskim uvjetima, o bolestima, o paketima koji su im pristizali od rodbine, o organiziranju ekonomskih zajednica među logorašima, o međusobnoj pomoći (spominju se često pojedinci koji su pomagali), o odlasku u crkvu u logoru, o nedjeljama, o silovanjima u logoru, o smrti u logoru, o načinu izlaska iz logora, o noćnim morama koje su ih mučile nakon izlaska iz logora i o uključivanju u normalan život. Ne postavljaju se ista pitanja svim osobama te se vrlo često, zbog specifičnih sudbina, postavljaju potpitanja. Djecu logoraše se ne ispituje o njihovoj prijeratnoj političkoj djelatnosti, ali ih se ispituje o njihovim roditeljima i razlozima njihova dolaska u logor. Kod jedne bivše logorašice postojalo je pitanje rođenja njezina djeteta u logoru. Tu bivšu logorašicu pitali smo o detaljima života toga djeteta i poroda te o njegovoj smrti. Postoje također određeni problemi koji se javljaju kod gotovo svih svjedoka koje smo ispitali. Jedan od najvećih problema jest taj da svjedoci ne odgovaraju direktno na pitanja, već daju samo djelomične odgovore ili odgovore koji su vezani za neke druge događaje. To je, dakako, otežalo montiranje filmova. I kod izvrsnih, konciznih iskaza postoji niz odgovora za koje ne možemo biti sigurni da su vjerodostojni. Jedan dio logoraša se nakon rata sastajao s drugim logorašima te su čitali svjedočanstva drugih i nesvjesno preuzimali dio njihovih priča. Zbog toga se ne može točno ustanoviti gdje prestaje njihova osobna priča, a gdje počinje općeprihvaćeno mišljenje ili priča nekog drugoga. Logorašice od ustašica koje su ih mučile u logoru najčešće spominju Maju Buždon i Nadu Šakić, a logoraši i logorašice od ustaša Luburića, Ljubu Miloša, Antu Vrbana, Dinka Šakića i Petra Nemeta. Od logoraša najčešće se spominju „teta Ljuba Vrhovac“, dr. Buki Konforti, ing. Emerik Blum, Zlata Šegvić, Hana Pavelić, Matija Šego. Vrlo je malo logoraša vidjelo ubojstva u logoru. Ipak, nekolicina njih, koji su u logoru bili duže vrijeme, vidjeli su javna ubojstva koja su služila „kao primjer“ ostalima. Ostali su ubojstva slutili, ali ih nisu vidjeli. Jedan dio svjedoka koji su u logoru bili za vrijeme epidemija trbušnog tifusa i pjegavca 1942. godine preboljeli su ove teške bolesti. Svi svjedoci bolovali su od kronične neuhranjenosti i gotovo svi spominju psihičke barijere i probleme nakon rata (najčešće u vidu snova). Jedan dio svjedoka bio je uključen u tzv. „ekonomske zajednice“, vrstu organizacija koje su logoraši osnivali pod vodstvom Komunističke partije i u kojoj se skupljala hrana koju su potom pripadnici zajednice pravedno dijelili. Oni koji su bili uključeni u zajednice prikazuju zajednicu kao mjesto zajedništva i pravednosti. Postoje i svjedočanstva u kojima je zajednica prikazana kao vrlo zatvorena organizacija koja je primala samo probrane ljude u svoje krugove i koja je bila isto tako vrlo proračunata u tome koga će primiti (primala je samo one od kojih je imala koristi). Vrlo često logoraši ističu samo lijepe događaje u svojim iskazima te potiskuju sva ona ružna iskustva koja su proživjeli. Kada im se postavlja pitanje na koje ne žele dati odgovor, pričaju o nečem drugom. Uspomene koje čuvaju vrlo su bolne, pa je tijekom snimanja trebalo vrlo često napraviti i duže pauze da bi se svjedočenje

moglo nastaviti. Gotovo sva svjedočenja završavaju personalnim fotografijama, predmetima i dokumentima bivših zatočenika. Uz snimanje fotografija, dokumenata i predmeta svjedoci kazuju svoje uspomene vezane za dotične osobe na fotografiji ili dokumentu i sjećanja vezana uz predmet.

Jedan način prikupljanja svjedočanstva jest preko videozapisa. Dakako, treba napomenuti da svjedoci mnogo teže daju iskaze pred kamerama i mikrofonima nego kada tih tehničkih pomagala nema. Često se događalo da neki svjedok dade iskaz bez kamere, a kada ga se za istu stvar priupita pred kamerom, svjedok oklijeva dajući odgovor ili ga jednostavno ne da. Prikupljanje svjedočanstva pred kamerom od je izuzetne važnosti jer se preko kamere zabilježe i emocionalna stanja pojedinaca prilikom davanja iskaza. Osim toga, svjedočenje pred kamerom za svjedoke je znatno ozbiljnije negoli kazivanje kada kamere nema, pa su njihovi iskazi češće koncizniji, točniji i usredotočeniji na činjenice.

Primjer usmene povijesti na Kordunu i Baniji

Hodologija⁸ je jedan od oblika istraživanja prošlosti.⁹ Naime, šetajući kroz neki kraj, najbolje ga upoznajemo. Topografija lokaliteta na Kordunu i Baniji očuvala se upravo zahvaljujući starom domicilnom stanovništvu. U razgovoru sa starim stanovništvom doznajemo imena pojedinih lokaliteta, a vrlo često i izgled građevina koje su nekada stajale na tim lokacijama. Područje Banije i Korduna prokrstarilo sam uzduž i poprijeko i od lokalnog stanovništva doznavao legende, lokacije i izgled pojedinih građevina kao i podatke o životu u tim krajevima. Dakako, za povjesničara bi bilo od primarne važnosti da te podatke potvrdi u dokumentima, ali budući da sam po struci i arheolog, nestanak arhitekture nakon ratova u dvadesetom stoljeću nije moguće uvijek potvrditi dokumentima, uspijevao sam ponekad način i razmjere tog uništavanja potvrditi i snimanjem situacije na terenu. Banija i Kordun prototipski su primjeri uništavanja sakralne arhitekture i s katoličke i s pravoslavne strane. U potpunosti su nestali „zahvaljujući“ ratnim

⁸ Preuzeo sam termin koji sam čuo iz usta profesora Aleksandra Durmana. Zamišljam s kakvim se zadovoljstvom on poigravao mogućnošću da postanak njegova neologizma bude dvojako „objašnjavan“: i kao šaljiva ili pučka „etimologija“ koja bi, dakako, prizvala glagol „hodati“ i kao učena etimologija koja bi se pozivala na grčko *hodos*, „put“, tako da bi se značenje te novotvorine iščitavalo kao „znanje (ako ne čak i znanost) o putovima, stazama (pa i bespućima)“ koji istraživača vode do skrovitih lokacija i do tajanstvenih i šutljivih informatora; ali grčka bi se riječ ovdje mogla razumjeti i kao metafora, gdje je *hodos* = *methodos*, kako ju je ponekad upotrebljavao Platon (*Fedar*, 263b, *Država* 435a), čime bi „hodologija“ bila uzdignuta na dignitet „metodologije“. Zahvaljujem profesoru Durmanu na toj duhovitoj i značenjima bogatoj pozajmici.

⁹ Hodologiju koristi npr. povjesničar umjetnosti Branko Fučić u svojim radovima (npr. FUČIĆ 2001), povjesničar Milan Kruhek (npr. KRUHEK 2005; KRUHEK 1987; KRUHEK 2007), arhitekt Zorislav Horvat (npr. HORVAT 2004) i konzervator Đuro Szabo (npr. SZABO 1920).

djelovanjima u ovim krajevima. Do podataka tko je te objekte srušio došao sam isključivo preko usmenih izvora. U selu Buzeta do posljednjeg je rata stajala divna drvena crkva svetoga Ilije koja je pregrađivana 1813. godine i uspjela se sačuvati u Drugom svjetskom ratu. Crkva je uništena u posljednjem ratu nakon završetka ratnih operacija, a uništili su je Hrvati – civili iz sela Prijeka kod Gline iz osvete za počinjene srpske zločine u njihovu selu. V. M. iz Buzete kaže kako se jedan od počinitelja toga zločina izdao kada je rekao da je „lijepo pucketalo“ kada je gorjelo.¹⁰ Srbi su početkom agresije na Hrvatsku 1991. godine, nakon zauzimanja sela Gora kod Petrinje dignuli u zrak divnu veliku templarsku crkvu, koja je svoje temelje vukla iz 13. stoljeća tako da je bilo nemoguće izvršiti bilo kakve popravke. Od nje danas stoje tek temelji. U Petrinji su Srbi u jednom danu uništili veći broj katoličkih kapelica, a u Hrastovici su preko crkve svetoga Bartola povukli cestu. Da nije bilo fotografija koje su napravili stručnjaci iz Konzervatorskih zavoda i Ministarstva kulture prije uništenja tih objekata, ne bismo znali kako su te građevine izgledale. V. M. iz Buzete sjeća se pak kako su u Drugom svjetskom ratu pripadnici vojske Huske Miljkovića, kontroverznog Kladušanina, spalili pravoslavnu kapelicu svetoga Nikole u Hajtiću. Na svu je sreću V. M. sačuvao slike stare crkve, baš kao i one u Velikom Šušnjaru između Petrinje i Gline. Crkvu u Hajtiću fotografirao je i Artur Schneider prije Drugog svjetskog rata, pa nam je uz fotografiju koju je sačuvao M. iz Buzete i Schneider ostavio čak 6 fotografija ove vrijedne građevine.¹¹ Od pravoslavne crkve u Brezovu Polju nisu ostali ni temelji. Tek se pozna gdje je bila apsida koju mi je pokazao jedan čobanin kada sam se nalazio u tome kraju južno od Gline prema Dvoru. No, crkve su stradavale i na druge načine, ne samo uslijed vojnih djelovanja. Crkva u Ljeskovcu Banijskom iz 1761. godine posvećena Vaznesenju Gospodnjem urušila se sama od sebe. Divlje svinje razvukle su zadnje ostatke te vrijedne građevine za koju je još 1982. godine Đurđica Cvitanović smatrala da se može obnoviti.¹² U Glavičanima, u općini Dvor, postojala je drvena crkva koja se zbog nebrige seljaka srušila iza Dugog svjetskog rata, a lokalno je stanovništvo prodalo građu. Ipak, jedan od domaćih koji stanuje ispod brijega na kojem se crkva nalazila još i danas čuva fotografiju građevine iz 1935. godine.¹³ U selu Zrin nakon rata je stajala ruševina crkve svete Margarete. Od te ruševine i danas stoje ostaci koji su pedesetih godina bili kompletniji i sačuvaniji, ali je zbog anateme koja je

¹⁰ V. M. iz Buzete rođen je 7. listopada 1913. godine, a umro je u dubokoj starosti od 95 godina 29. prosinca 2008. godine. U literaturi se spominje da su hram zapalili Muslimani, tj. Armija BiH u kolovozu 1995. (MILEUSNIĆ 1997, 50).

¹¹ VANĐURA – POPOVČAK – CVETNIĆ 1999, 240-241.

¹² CVITANOVIĆ 1985, 195, 305.

¹³ Fotografiju je sačuvao čovjek koji stanuje ispod brijega na kojem se nalazila crkva. Na stražnjoj su strani slike upisana imena osoba s fotografije. Čovjek od kojeg sam presnimio fotografiju imao je kopiju originalne fotografije te je evidentno da postoji više istih fotografija.

bačena na Zrin nakon pustošenja u Drugom svjetskom ratu te iseljavanja Zrinjana nakon Drugog svjetskog rata, Sveta Margareta zapravo ponovno otkrivena tek devedesetih godina 20. stoljeća.¹⁴ Neke su crkve uništile komunističke vlasti koje nisu podržavale vjeru. U selu Gornji Budački južno od Karlovca dugo se vremena nije smjelo kazati tko je zapalio crkvu, a bilo je poznato i ime izvršitelja paljevine. Partizani su tu crkvu zapalili pod izlikom da će ustaše u njoj zapaliti ili ubiti ljude (kao što se uostalom dogodilo u Krstinji, Vojniću i Kolariću).¹⁵ U Malom Gradcu, Perni i Primišlju komunisti su uklonili znatne ruševine crkava koje su se mogle obnoviti nakon Drugog svjetskog rata.¹⁶

Nije problem samo u crkvama koje su i na Baniji i na Kordunu tijekom 20. stoljeća u Drugom svjetskom i Domovinskom ratu pretrpjele goleme gubitke. Kao problem javljaju se i starije građevine poput željeznodobnih naselja, pretpovijesnih pećina ili srednjovjekovnih gradova. Zbog nestanka autohtonog stanovništva iz ovih krajeva zaboravljaju se i mikrotoponimi kojima se imenovalo pojedine lokacije. Dovoljno je kazati kako u zaseoku Zimići nedaleko od raskršća koje vodi od Tušilovića prema Vojniću novonaseljeni Hrvati iz Bosne nemaju pojma da u šumi, desetak minuta hoda od ceste stoje ruševine srednjovjekovnoga Zimić-grada.¹⁷ U selu Kestenovac, nedaleko od Krstinje na Kordunu, autohtono lokalno stanovništvo 1998. godine, kada sam prvi put tražio stari Otmić, nije imalo pojma gdje bi se ta kula trebala nalaziti.¹⁸ Nakon sedam godina krenuo sam ponovo u potragu za kulom te sam je našao od prve. Naime, u međuvremenu su šumari raskrčivali šumu koja je izrasla tijekom 20. stoljeća i obrasla Otmić-grad. Lokalno stanovništvo je na taj način bilo ponovo upoznato s gradinom iznad sela, pa su mi ovaj put znali kazati gdje se burg nalazi. Za grad Kremen još uvijek znaju stare bake u selu Miljevac između Slunja i Cetingrada. Međutim, nitko na gradu nije bio već dugi niz godina. I uistinu, tražeći ga, pokraj njega sam prošao barem pet puta ne našavši ga. Tek nakon dugog traženja pronašao sam njegove zadnje ostatke u gustom raslinju desetak metara

¹⁴ Najpotpuniji članak nakon Drugoga svjetskog rata na temu Zrina dao je: HORVAT 1997, 75-113.

¹⁵ Podatak o tome da su partizani spalili crkvu u Gornjem Budačkom dao mi je gospodin Nikola Koprenica iz Zagreba.

¹⁶ O tome vidi: MILJANOVIĆ 1991, 10-11; MILJANOVIĆ 1991a, 12-13. U nekoliko je nastavaka u *Srpskom glasu* 1990. i 1991. godine Marko Miljanović dao niz informacija o pravoslavnim crkvama na području Gornjokarlovačke eparhije.

¹⁷ Sena Sekulić-Gvozdanić otkrila je ovaj burg u šumi tek 60-ih godina 20. stoljeća. Dotada se smatralo da se on nalazio južnije prema Slunju. Kratak izvještaj o tome: GVOZDANOVIĆ 1967, 88-89.

¹⁸ O Otmić-gradu vidi: LASZOWSKI 1902, 77-78. Naime, te 1902. godine je zadnji put netko stvarno obišao Otmić-grad. Poslije toga autori koji su se bavili Kordunom uglavnom su prepisivali podatke o stanju burga od Laszowskog.

od puta za Koranu.¹⁹ Skrad na Korani udaljen je više od sat vremena pješaćenja od zadnje kuće, a do njega ne vodi neki put. Orijehtir je jedino oštra stijena koja visi nad kanjonom Korane. Bez lokalnog stanovništva teško bi se došlo do tih podataka. Najveća zagonetka bio mi je „slavni“ Steničnjak iznad sela Sjeničak na Kordunu. Lokalno stanovništvo mu više ne pamti ni ime, ali ga nazivaju novim imenom Roknić-gradina, prema zaseoku koji se nalazi ispod burga. Fascinirao me stari Mitar Roknić koji je jedan od zadnjih stanovnika ovoga zaseoka koji se 2005. godine prisjećao svih legendi i priča te toponima koji su vezani za ovaj bogati srednjovjekovni kompleks. Pričao mi je o Podgrađu, izvoru Đurđevac, Crkvini, Turskom groblju, položaju Sveta Žalost na kojem je nekada stajao franjevački samostan, položaju Svetinja u Gornjem Sjeničaju gdje je stajala još početkom 20. stoljeća ruševina srednjovjekovne katoličke crkve, položaju Ciglane gdje se nekada u srednjem vijeku proizvodila cigla te ribnjacima staroga grada koji su još i danas vidljivi.²⁰ Takvih kao što je Mitar Roknić danas je još malo jer je iz njegova kazivanja bilo vidljivo da se on zanimao za povijest toga grada.

Neke su se lokacije u potpunosti izbrisale iz kolektivnog sjećanja. Primjerice, položaji crkava u potpunosti su zaboravljeni na prostoru Vojnog poligona „Eugen Kvaternik“ na jugozapadnom Kordunu, u mjestima koja su kasnih šezdesetih godina 20. stoljeća iseljena zbog stvaranja poligona. Starije lokalno stanovništvo okolnih udaljenijih sela i danas se sjeća da je tamo bilo crkava, ali gdje su one točno stajale i kako su izgledale ne pamte. Prema literaturi ondje su stajale drvena crkva na Vrelu Mrežnice te kamene građevine u Toboliću i Gornjim Močilama, ali su nakon uspostavljanja poligona u potpunosti uništene.²¹ Slično je i s crkvom u Brezovcu između Rakovice i Furjana na južnom Kordunu. Ta je crkva, udaljena od svih naselja zaobiđena čak i u topografiji spomenika kulture koje je za Karlovačku županiju izradilo Ministarstvo kulture. U blizini crkve (oko 5 kilometara uokrug) nalazi se jedno omanje gospodarstvo s dvoje staraca koji još znaju lokaciju crkve. (Selo Brezovac je inače stradalo u Drugom svjetskom ratu). Slično je i s kulom Javnica koja se nalazi u neposrednoj blizini „suve međe“, tj. granične crte s Bosnom i Hercegovinom kod Dvora. Ondje sam tražio bezuspješno kulu više puta s lokalnim stanovništvom koje je prije rata znalo za položaj građevine, ali su poslije ratnih događaja zaboravili gdje se ona nalazila.²²

Teško će biti istraživati topografiju Banije i Korduna za kojih desetak godina.

¹⁹ Burg Kremen nalazi se u gustom raslinju na mjestu telefonskog stupa.

²⁰ ŠKILJAN 2006, 93-112. Mitar Roknić opisuje burg na način kako ga je opisivao Radoslav Lopašić (LOPAŠIĆ 1895, 267-292).

²¹ Za ulazak na prostor Vojnog poligona „Eugen Kvaternik“ potrebna je posebna dozvola te vodič.

²² Poslije nekoliko bezuspješnih potraga za kulom u Javnici, a posebno nakon što me je gospodin Dragan Borojević doveo na mjesto gdje je on zapamtio da je stajala, otišao sam zamoliti graničnu

Po svoj prilici staro će stanovništvo izumrijeti, pa će na taj način nestati i sjećanje koje je još danas poznato. U selima Sadilovac i Kordunski Ljeskovac danas nitko ne živi, pa se nema koga pitati za bilo kakvu informaciju. Pojedine su zone i danas minirane, pa će biti vrlo teško istraživati u tim krajevima (kao primjer navodim stari srednjovjekovni župski grad Gora kod Petrinje gdje je od 1991. do 1995. bila crta razdvajanja). Bez obzira na minirane krajeve, na ostalim područjima Banije i Korduna postoji mogućnost za istraživanje te bi stoga trebalo u što skorijoj budućnosti organizirati bilježenje svih podataka u vezi s poviješću, etnografijom, arheologijom i topografijom koje bi lokalno stanovništvo još moglo dati. Slična se situacija izumiranja zemlje događa i s Likom (posebno Gračac, Donji Lapac, Korenica i Gospić), zapadnom Slavonijom (posebno područje Bilogore, Papuka i Pšunja), sjevernom Dalmacijom (Benkovac, Obrovac, Knin), pojedinim hrvatskim otocima i slično.

Bibliografija

- CVITANOVIĆ, Đurđica (1985), *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja – Gorički i gorsko-dubički arhiđakonati*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske.
- CUPEK-HAMILL, Mirjana (2002), *Arhivistika i usmena povijest*, Arhivski vjesnik, 45 (2002), 219-226.
- DUKOVSKI, Darko (2001), „Povijest mentaliteta“, metoda „oral history“ i teorija kaosa, *Časopis za suvremenu povijest*, 33 (2001) 1, 155-162, 199-200.
- FUČIĆ, Branko (2001), *Terra incognita*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- GOLDSTEIN, Ivo (1980), Gledišta o objektivnosti i subjektivnosti u historijskim istraživanjima prema novim njemačkim izdanjima, *Časopis za suvremenu povijest*, 12 (1980) 3, 131-139
- GROSS, Mirjana (2001), *Suvremena historiografija, Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb: Novi liber i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- GVOZDANOVIĆ, Sena i Vladimir (1967), *Arhitektura*, (1967) 93-94, 88-89.
- HORVAT, Zorislav (1997), Stari Zrin, u: *Zrinski: zbornik za povijest i obnovu hrvatskog Pounja*, sv. 2, 1997, 75-103.
- HORVAT, Zorislav (2004), *Srednjovjekovne katedralne crkve Krbavsko-modruške biskupije*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Gospić: Državni arhiv.
- KARABIN, Marijan (2006), *Tragom jednog sjećanja – crtice iz jednog tek nešto drugaćijeg života*, Zagreb: Stih.
- KRUHEK, Milan (1987), *Stari glinski gradovi i utvrde*, Zagreb.
- KRUHEK, Milan (2005), *Petrova gora: povijesno-turistički vodič*, Karlovac: Hrvatske šume, Uprava hrvatskih šuma podružnica Karlovac.
- KRUHEK, Milan (2007), *Gvozdansko: kaštel zrinskog srebra*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- LACAPRA, Dominic (2003), Povijest i roman, *K.: časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju*, (2003) 1, 63-81.
- LACAPRA, Dominic (1994), *Representing the Holocaust: history, theory, trauma*, London: Cornell University Press.
- LASZOWSKI, Emilij (1902), *Hrvatske povjesne građevine*, Zagreb: autorova naklada.
- LOPAŠIĆ Radoslav (1895), *Oko Kupe i Korane*, Zagreb: Matica hrvatska.
- LEČEK, Suzana (1999), ‘A mi smo kak su stari rekli...’: mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata, *Etnološka tribina*, 29 (1999) 23, 231-246.
- LEČEK, Suzana (2000), ‘Nisu dali gospodaru ‘z ruk...’: starost u prigorskim i zagorskim selima između dva svjetska rata, *Etnološka tribina*, 30 (2000) 23, 25-47.
- LEČEK, Suzana (2001), Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa, *Časopis za suvremenu povijest*, 33 (2001) 1, 149-154.

- LEČEK, Suzana (2003), *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918–1941*, Zagreb: Srednja Europa.
- MILEUSNIĆ, Slobodan (1997), *Duhovni genocid 1991–1995* (1997), Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve.
- MILJANOVIĆ, Marko (1991), Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj, *Srpski glas* (Topusko), januar 1991, 10-11.
- MILJANOVIĆ, Marko (1991a), Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj, *Srpski glas* (Topusko), april 1991, 12-13.
- SZABO, Gjuro (1920), *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Matica hrvatska.
- ŠKILJAN, Filip (2006), *Srednjovjekovni grad Steničnjak na Kordunu*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 38 (2006), 93-112.
- VANĐURA, Đuro – POPOVČAK, Borivoj – CVETNIĆ, Sanja (1999), *Schneiderov fotografijski arhiv Hrvatski spomenici kulture i umjetnosti*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Strossmayerova galerija starih majstora.
- WHITE, Hayden (2003), Fabulacija povijesti i problem istine u reprezentaciji, *K.: časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju*, (2003) 1, 33-54.
- WHITE, Hayden (2004), Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju, *Časopis za suvremenu povijest*, 36 (2004) 2, 621-635.

Croatian Zagorje, Jasenovac, Kordun and Banija – the examples of using new methodologies in researching Croatian history

In this work the author tries to determine how useful is oral history in researching the local and world history. Author analyses three sorts of using oral history. First one includes methodology of researching local history (Second World War) in Croatian Zagorje through the interviews with local population. The second one refers to investigating the lives of camp inmates in the concentration camps Jasenovac and Stara Gradiška and the third one deals with methodology of collecting records about religion, churches, tales and topography in the zones of Banija and Kordun.

Ključne riječi: usmena povijest, srednji vijek i Drugi svjetski rat, Hrvatsko zagorje, Jasenovac i Stara Gradiška, Banija i Kordun.

Key words: Oral history, Middle Ages and Second World War, Hrvatsko Zagorje, Jasenovac and Stara Gradiška, Banija and Kordun.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 41

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2009.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 41

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Damir Boras

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u studenome 2009. godine

Naklada

400 primjeraka